

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΙΟΠΗ ΠΑΓΑΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ● ΑΓΓΑΛΙΑ ΚΑΣΔΑΓΑΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθρησκόν του 16ου αιώνα από την Κρήτη ● ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ● Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ● ΕΙΣΕΛΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η ανάζητηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ● Δ. ΜΑΛΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γ. Φιλάρετου ● Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ● ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλο αργείο ● ΕΓΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ● ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονομασθεσία οδών και πλατειών ● ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργμένα στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λαρίσας (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Αναγνώσιμοι του Έλληρος, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ● ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σόλαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλούρη, Γ. Κόκοινας, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αγγριαντώνη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιχάνη, Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, Χρ. Χατζηρωσάφ

35

ΑΘΗΝΑ 2016

Άγγελος Νταλαχάνης, Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015

Χριστίνα Αγγριαντώνη

doi: [10.12681/mnimon.20303](https://doi.org/10.12681/mnimon.20303)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγριαντώνη Χ. (2019). Άγγελος Νταλαχάνης, Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015. *Μνήμων*, 35(35), 408-414. <https://doi.org/10.12681/mnimon.20303>

Τέλος, ο αρχικός προγραμματικός στόχος του συγγραφέα να προσεγγίσει τον τουρισμό ως ένα πολιτικό φαινόμενο του 20ού αιώνα –δηλαδή συμπύκνωση κοινωνικών, οικονομικών, ιδεολογικών σχέσεων και πολιτισμικών νοοτροπιών– σε πολύ μεγάλο βαθμό επιτυγχάνεται. Συμπερασματικά, πρόκειται για ένα βιβλίο που αποτελεί πραγματική συμβολή στη διεύρυνση της ελληνικής ιστορικής βιβλιογραφίας.

ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Άγγελος Νταλαχάνης, *Ακυβέρνητη παροιμία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, 393 σ.

Πώς έφτασαν οι Αιγυπτιώτες Έλληνες στην απόφαση να εγκαταλείψουν τη χώρα του Νείλου; Πώς και πότε έφυγαν, και πού πήγαν; Η υπάρχουσα βιβλιογραφία για τον αιγυπτιώτη ελληνισμό έχει δώσει πολύτιμα έργα –ιστοριογραφικά, λογοτεχνικά, προσωπικές αναμνήσεις– που επικεντρώνονται συνήθως στις σπουδαίες επιδόσεις του από τον 19ο αιώνα ως τον Μεσοπόλεμο, ενώ όσον αφορά τη φυγή από την Αίγυπτο, έχουν τονίσει τον ρόλο της πολιτικής του Νάσερ, από το 1955 και έπειτα. Η σημαντική συνεισφορά του Άγγελου Νταλαχάνη έγκειται στο ότι εστιάζει στη δύσκολη και πιο «ευαίσθητη» περίοδο της παρακμής και μελετά διεξοδικά τις συνθήκες φυγής των Ελλήνων από την Αίγυπτο, δείχνοντας πως δεν επρόκειτο για μια απότομη, μαζική «έξοδο», αλλά για μια μακρόχρονη διαδικασία, με εξάρσεις, υπαναχωρήσεις και κορύφωση στις αρχές της δεκαετίας του 1960, μια σταδιακή αποχώρηση που δεν ήταν μόνον επαναπατρισμός αλλά και μετανάστευση, ούτε ήταν καθολική, αφού υπάρχουν και αυτοί που παρέμειναν στην Αίγυπτο. Ο Αλέξανδρος Κιτρούφ (1989, 2002) έχει διαγράψει το γενικό πλαίσιο της προβληματικής θέσης στην οποία βρέθηκε η ελληνική παροιμία, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, ως συνέπεια της σταδιακής ανεξαρτητοποίησης της Αιγύπτου, που άλλαζε τους όρους ύπαρξης της παροιμίας. Η μελέτη του Νταλαχάνη παίρνει το νήμα από την κατάργηση των διομολογήσεων (1937) και έπειτα –γυρίζοντας και πιο πίσω, όταν και όπου αυτό χρειάζεται– και με μια ιδιαίτερα πυκνή αφήγηση εξιστορεί το σύνθετο πλέγμα των μεταβαλλόμενων συνθηκών, τις πράξεις και τις παραλείψεις των ανθρώπων, τον αζεδιάλυτο συνδυασμό μακροσκοπικών τάσεων και συγκυριακών συμβάντων, που καθόρισαν μια έκβαση την οποία, όπως συνήθως συμβαίνει με τις ιστορικές διαδικασίες, κανείς δεν ήθελε εξ αρχής (ούτε ο ίδιος ο Νάσερ...). Δεν υπάρχει νομοτέλεια στη διαδικασία αυτή. Οι παράγοντες που συντέλεσαν στην έξοδο, αναμφίβολα πολλοί και ισχυροί, επικράτησαν εντέλει, στο μέτρο που δεν υπήρξαν ανάλογα ισχυρές, αντίρροπες δυνάμεις, ικανές να αποτρέψουν τη δραστηριότητά τους.

Οργανωμένη σε τέσσερα μέρη, η μελέτη εξετάζει πρώτα τις «πολιτικές παραμονές» των Αιγυπτιωτών, τις οποίες προωθούσαν οι κοινότητες και το ελληνικό κράτος μετά την κατάργηση των διομολογήσεων, τις πολιτικές εξελίξεις στην Αίγυπτο στα 1937-1960, σε συνδυασμό με το μεταβαλλόμενο δι-

εθνές περιβάλλον, και τους τρόπους με τους οποίους η ελληνική παροικία και οι ελληνικές κυβερνήσεις επιχειρούσαν να προσαρμοστούν σε αυτές. Στο δεύτερο μέρος αναλύεται η φυσιογνωμία της ελληνικής παροικίας στην εξεταζόμενη περίοδο, με έμφαση στην κοινωνική διαστρωμάτωση, στην απασχόληση και την εκπαίδευση του παροικιακού πληθυσμού, καθώς και στις επιπτώσεις που είχαν τα διαδοχικά μέτρα αιγυπτιοποίησης τομέων της οικονομίας που θέσπιζε η χώρα φιλοξενίας, σε μια αγορά εργασίας αρκετά εσωστρεφή, που είχε διαμορφώσει ο παροικιακός ελληνισμός. Το τρίτο μέρος εξετάζει την κινητικότητα των Ελλήνων μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου, κινητικότητα αμφίδρομη και υψηλή ως τη δεκαετία του 1920, που ευνοούσε ασφαλώς η εγγύτητα, αλλά και εντός της Αιγύπτου, όπου οι Έλληνες είχαν τον μεγαλύτερο βαθμό διασποράς από κάθε άλλη ευρωπαϊκή κοινότητα. Τέλος, εξετάζεται η μεταναστευτική κίνηση στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο και οι προορισμοί της, που δεν ήταν καταρχήν η Ελλάδα —καθώς μάλιστα το ελληνικό κράτος δεν επιθυμούσε, και δεν ήταν σε θέση άλλωστε, να υποδεχθεί μεταναστευτικό κύμα, ιδίως από τους φτωχότερους—, αλλά κυρίως η Αυστραλία, και δευτερευόντως μια πλειάδα άλλων χωρών από τον Καναδά ως την Αργεντινή, χώρες της Αφρικής, της ανατολικής Μεσογείου και της Ευρώπης. Στους προορισμούς αυτούς κατηύθυνε τους φτωχότερους Αιγυπτιώτες η οργανωμένη από διεθνείς, ελληνικούς και παροικιακούς φορείς πολιτική «αποσυμφόρησης» της παροικίας. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος εξετάζεται το μαζικό κύμα αποχώρησης των Αιγυπτιωτών, που αυτή τη φορά στράφηκαν κυρίως προς την Ελλάδα. Ο συγγραφέας εντοπίζει την έναρξή του στο τέλος του 1960. Ήταν η στιγμή που τέθηκε σε εφαρμογή ο νόμος του 1959, ο οποίος υποχρέωνε όλους τους ξένους να εξασφαλίζουν άδεια από το κράτος για οποιαδήποτε εργασία, περιορίζοντας συγχρόνως τις εργασιακές και μισθολογικές προοπτικές τους. Οι διορθωτικές ρυθμίσεις που δέχτηκαν οι αιγυπτιακές αρχές ειδικά για τους Έλληνες δεν εξουδετέρωσαν τον πανικό που προκάλεσε, ιδίως στην Αλεξάνδρεια ο νόμος αυτός, σε συνθήκες αποδυναμωμένης παροικίας, με χαμηλό ηθικό και με πλήρως αδρανοποιημένη ηγεσία. Οι «σοσιαλιστικοί» νόμοι του 1961, με την επιβολή του κρατικού ελέγχου στην παραγωγή βαμβακιού και στο εξωτερικό εμπόριο, τη νέα φορολογία και την εθνικοποίηση τραπεζών, ασφαλιστικών εταιρειών και βιομηχανιών, απογείωσαν τους αριθμούς των αποχωρούντων Αιγυπτιωτών στα 1961 και 1962. Οι αποχωρήσεις συνεχίστηκαν με μειωμένους ρυθμούς τα επόμενα χρόνια, ενώ δεν ήταν λίγοι και οι Έλληνες που παρέμειναν τελικά στην Αίγυπτο.

Από τις παραμέτρους των εξελίξεων που μελετά το πλούσιο αυτό έργο, θα συνοψίσω παρακάτω με συντομία αυτές που θεωρώ πιο σημαντικές ως προς τη δραστηριότητά τους. Η ανάπτυξη του αιγυπτιακού εθνικισμού και η δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους υπήρξε ασφαλώς η πιο σημαντική, μακροσκοπική τάση, που ανέτρεψε τις συνθήκες των προνομίων στις οποίες είχε βασιστεί η άνθιση του ελληνισμού της Αιγύπτου, στο πλαίσιο της βρετανικής αποικιακής αυτοκρατορίας. Όμως η πορεία του αιγυπτιακού εθνικού κινήματος δεν υπήρξε ευθύγραμμη ούτε προβλέψιμη. Το σταθερό του θεμέλιο ήταν ασφαλώς οι αντιβρετανικές/ αντιιμπεριαλιστικές τάσεις που εξέθρεψε η αποικιοκρατία, αλλά η υπερ-εθνικιστική έξαρση και κυρίως η σοσιαλιστική στροφή προέκυψαν καθ' οδόν, στα σταυροδρόμια συγκεκριμένων ιστορικών συγκυριών. Πρώτος κομβικός σταθμός ήταν ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, οπότε η νέα βρετανική κατοχή της Αιγύπτου όχι μόνον ανέστειλε την ανεξαρτητοποίηση, αλλά ενίσχυσε τις αντιιμπεριαλιστικές και εθνικιστικές πολιτικές δυνάμεις, απονομιμοποιώντας τους φιλελεύθερους και φιλοδυτικούς, οι οποίοι ωστόσο είχαν πρωτοστατήσει στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Η δε άρνηση των Βρετανών να εγκαταλείψουν το Σουέζ μετά τη λήξη του Πολέμου, μαζί με την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ το 1948, άνοιξαν νέα μέτωπα και ριζοσπαστικοποίησαν ακόμα περισσότερο το αιγυπτιακό εθνικό κίνημα. Δεύτερος σταθμός ήταν η περίοδος 1951-52, όταν η Αίγυπτος κατήγγειλε την Αγγλοαιγυπτιακή Συνθήκη του 1936 διεκδικώντας την οριστική αποχώρηση των Βρετανών, ξέσπασαν επιθέσεις εναντίον της βρετανικής βάσης στη Διώρυγα και ταραχές στο Κάιρο, και τελικά οι Ελεύθεροι Αξιωματικοί πήραν την εξουσία με το πραξικόπημα του 1952. Ο επόμενος σημαντικός σταθμός, η κρίση του Σουέζ –η στρατιωτική επίθεση του Ισραήλ και της Βρετανίας εναντίον της Αιγύπτου (Οκτώβριος 1956) μετά την εθνικοποίηση της Εταιρείας της Διώρυγας (Ιούλιος 1956), η οποία ήταν η απάντηση του Νάσερ στην εκβιαστική πολιτική των ΗΠΑ– οριστικοποίησε τη ρήξη με τις δυτικές δυνάμεις. Η ένταση του ψυχροπολεμικού κλίματος και η ανάπτυξη των άλλων εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων σε Ασία και Αφρική, αλλά και στην Κύπρο, που σήμαναν το τέλος της αποικιοκρατίας, εξασφάλισαν στην Αίγυπτο στηρίγματα (ακόμα και από την Ελλάδα, εμμέσως, λόγω του Κυπριακού) και οδήγησαν τον Νάσερ, κύριο του παιχνιδιού από το 1954, στη στροφή προς το φιλοσοβιετικό μπλόκ, τους Αδέσμευτους και τη σύμπραξη με τη Συρία του σοσιαλιστικού Μπάαθ (ίδρυση της Ηνωμένης Αραβικής Δημοκρατίας το 1958). Οι νόμοι του 1957 ωστόσο, που επέβαλαν την τοποθέτηση Αιγυπτίων στις διευθυντικές θέσεις και τη συμμετοχή τους στο κεφάλαιο τραπεζών, ασφαλιστικών εταιρειών και εμπορικών αντιπροσωπειών, εγγράφονται ακόμα στο εθνικιστικό πνεύμα της αιγυπτιοποίησης της οικονομίας, μιας πολιτικής που είχε εγκαινιαστεί από την εποχή της ανεξαρτησίας (μέτρα του 1923 και 1927), ενισχύθηκε με τον νόμο του 1947 και στόχευε ουσιαστικά στην εδραίωση της εθνικής κυριαρχίας στους τομείς εκείνους που ελέγχονταν από τους ξένους. Το δεύτερο σκέλος αυτού του ιδιότυπου πλέγματος εθνικισμού και σοσιαλισμού, που ονομάστηκε «αραβικός σοσιαλισμός», ουσιαστικά εκδηλώθηκε από το 1959. Αν ο νόμος του 1959, ο σχετικός με την εργασία των ξένων, μπορεί ακόμα να ενταχθεί στο πνεύμα της αιγυπτιοποίησης, οπωσδήποτε οι περιορισμοί στα διανεμόμενα μερίσματα που

θέσπισε άλλος νόμος της ίδιας χρονιάς, με αποτέλεσμα την κατακρήμνιση της αξίας των μετοχών τους (σ. 175), άνοιξαν ένα άλλο κεφάλαιο στις κατευθύνσεις του κρατικού παρεμβατισμού. Κεφάλαιο, που διευρύνθηκε με τις πρώτες εθνικοποιήσεις των μεγάλων βιομηχανιών και του Τύπου το 1960 και, κυρίως, με τους νόμους του 1961. Η σταδιακή μετανάστευση των Αιγυπτιωτών είχε ξεκινήσει από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και καθένας από τους παραπάνω σταθμούς έδινε νέες ωθήσεις στην τάση φυγής. Οπωσδήποτε όμως, η τελευταία αυτή φάση, η τελευταία αυτή εκδοχή του αιγυπτιακού εθνικού κινήματος, με το γενικότερα εχθρικό για τους ξένους κλίμα που επικράτησε τότε, ήταν αυτή που κατέστησε αμετάκλητη τη διάθεση φυγής των μεγάλων αριθμών της ελληνικής παροικίας. Μιας παροικίας, που ήταν όμως από καιρό ανασφαλής, αβέβαιη για το μέλλον και παγιδευμένη σε αντιφατικές πολιτικές.

Από την πλευρά της παροικίας, ο συγγραφέας αναλύει πειστικά την αδυναμία των ηγεσιών της να επεξεργαστούν κάποιο «μακρόπνοο σχέδιο για την 'αναπροσαρμογή' της ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο» (σ. 40), που θα υπηρετούσε την «πολιτική παραμονής». Το φορτίο της ιστορίας ήταν καθοριστικό στην περίπτωση αυτή. Όπως έχει επισημάνει ο Β. Παναγιωτόπουλος (στο *Αρχαιοτάξιο* 4/2002), η ελληνική διείσδυση στην Αίγυπτο αποτελεί μέρος του ευρύτερου φαινομένου που ονομάστηκε Ευρωπαϊκή επέκταση, και σαν τέτοιο δεν θα μπορούσε εύκολα να αποφύγει την ταύτιση με την αποικιοκρατία. Οι Αιγυπτιώτες έχασαν πολύτιμο χρόνο μετά την κατάργηση των διομολογήσεων, ευελπιστώντας ότι οι διμερείς «Συμφωνίες Εγκατάστασης» που είχε τότε υποσχεθεί η Αίγυπτος ουσιαστικά θα διέσωζαν τα προνόμιά τους. Η ελπίδα ενισχύθηκε με την επαναφορά της βρετανικής κυριαρχίας κατά τον Πόλεμο. Αφού η Αίγυπτος ακύρωσε την προοπτική των διμερών Συμφωνιών το 1950, οι ελληνικές κοινότητες εξακολούθησαν να προσπαθούν κάθε φορά να εξασφαλίσουν καθεστώς εξαίρεσης από τους κανόνες που επέβαλε η αιγυπτιακή κυβέρνηση για όλους τους πολίτες της, προβάλλοντας την ιδιαιτερότητα της ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο, τη συμβολή της στην ανάπτυξη της χώρας και τους προαιώνιους δεσμούς των δύο λαών. Με άλλα λόγια, ενώ το αιγυπτιακό εθνικό κίνημα κοιτούσε προς το μέλλον, η ελληνική παροικία είχε τα μάτια στραμμένα στο παρελθόν. Η ολοένα και εντονότερη σύσφιξη των δεσμών της με το ελληνικό κράτος, ιδίως από τον Πόλεμο και έπειτα (για «παγίωση της εσωστρέφειας» κάνει λόγο ο Νταλαχάνης) διαμόρφωσε μια ψυχολογία προσμονών και εξαρτήσεων που δεν διευκόλυνε την επεξεργασία άλλων εκδοχών. Η αιγυπτιακή Αριστερά, βέβαια, υποστήριζε πιο emphaticά την πολιτική της ενσωμάτωσης στην αιγυπτιακή κοινωνία, την αποδοχή των νέων δεδομένων, την πολιτισμική προσέγγιση και την εκμάθηση της αραβικής (μολονότι η ίδια είχε στενότερες σχέσεις, από τον καιρό του Πολέμου, με το ΚΚΕ από ό,τι με το αιγυπτιακό κομμουνιστικό κόμμα). Αλλά η πώλωση του ελληνικού Εμφυλίου δίχασε και την παροικιακή κοινωνία ενώ το μεταπολεμικό πρόταγμα του αντικομμουνισμού και οι συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου δεν διευκόλυναν την επιθυμητή διαφοροποίηση από τους Βρετανούς. Οι κινήσεις των ελληνικών κυβερνήσεων που στόχευαν στη διατήρηση των φιλικών σχέσεων με την Αίγυπτο δεν ακύρωναν τη σταθερή πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα της Δύσης. Τόσο στις συγκρούσεις μεταξύ Αιγυπτίων και

Βρετανών το 1951 όσο και κατά την εθνικοποίηση της Διάρυγας, η ηγεσία της παροικίας τηρούσε ουδέτερη στάση, με την προτροπή των ελληνικών διπλωματικών αρχών, και «την ώρα που Έλληνες συνέδραμαν τον αντιαποικιακό αγώνα, άλλοι συνεργάζονταν με τους Βρετανούς» (σ. 76).

Ίσως ακόμα πιο σημαντικό στοιχείο αυτής της «αδυναμίας» να διασφαλιστεί η παραμονή στην Αίγυπτο, ήταν οι νοοτροπίες και στάσεις της ίδιας της παροικιακής κοινωνίας, μια ιδιαίτερη κουλτούρα που είχε διαμορφωθεί στη μακρόχρονη εποχή των διομολογήσεων κατά την οποία οι Έλληνες ήταν «κράτος εν κράτει» στην Αίγυπτο, όπως έλεγε ένας Έλληνας πρεσβευτής (σ. 48). Αν οι Έλληνες που είχαν διεισδύσει βαθιά μέσα στις επαρχίες είχαν καλύτερη επαφή με την αιγυπτιακή κοινωνία, στις πόλεις και ιδίως στην Αλεξάνδρεια, όπου είχε συγκεντρωθεί ο μεγαλύτερος όγκος του παροικιακού ελληνισμού, αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολο να γεφυρωθεί η απόσταση που τον χώριζε από την κοινωνία στην οποία ζούσε. Κατάλοιπα αποικιοκρατικών και οριενταλιστικών αντιλήψεων δεν καθιστούσαν ελκυστική τη λύση της απόκτησης της αιγυπτιακής υπηκοότητας, παρά τις παροτρύνσεις των ελληνικών αρχών (μια λύση όμως για την οποία ούτε οι Αιγύπτιοι ήταν ευνοϊκά διατεθειμένοι), ενώ παρόλο που η διδασκαλία της αραβικής είχε εισαχθεί στα ελληνικά σχολεία από το 1926 και έγινε υποχρεωτική με νόμο του 1935, οι προσπάθειες αναβάθμισης του επιπέδου, οι προσφορές επιπλέον μαθημάτων κ.λπ. δεν έβρισκαν ανταπόκριση, και οι οικογένειες έδειχναν σαφή προτίμηση στην εκμάθηση ευρωπαϊκών γλωσσών, με αποτέλεσμα «η πλειονότητα των Αιγυπτιωτών [να μην έχει] ουσιαστική γνώση της γλώσσας» (σ. 160).

Μια άλλη παράμετρος, ίσως εντέλει η πιο σημαντική, είναι η οικονομική παρακμή της ελληνικής παροικίας. Ως το τέλος της δεκαετίας του 1920, ο παροικιακός πληθυσμός εξακολουθούσε να αυξάνει, αλλά υποχρεωνόταν ήδη να αναπροσαρμόσει τις οικονομικές του δραστηριότητες. Οι ευκαιρίες πλουτισμού που πρόσφερε ο δανεισμός των φελλάχων στην ύπαιθρο περιορίζονταν. Ο παροικιακός πληθυσμός συγκεντρωνόταν όλο και περισσότερο στις πόλεις. Οι νέες εισροές από την Ελλάδα είχαν ουσιαστικά σταματήσει από τη δεκαετία του 1930. Μετά την κρίση του 1929 το εμπόριο του βάμβακος, στο οποίο είχαν κατεξοχήν διαπρέψει οι μεγάλες ελληνικές εταιρείες, συρρικνωνόταν, ενώ το 1958, με τις εθνικοποιήσεις, είχαν πλέον απομείνει μόνο 5 Έλληνες βαμβακέμποροι στην Αλεξάνδρεια από τους 59 του 1936. Γενικότερα, η αυξημένη κρατική παρέμβαση στο εξωτερικό εμπόριο μεταπολεμικά (απαγόρευση εισαγωγής ορισμένων προϊόντων, θέσπιση κρατικών μονοπωλίων) είχε ως συνέπεια τη σημαντική συρρίκνωση της δραστηριότητας και της κερδοφορίας στον τομέα αυτό. Οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις —το λιανικό εμπόριο κυρίως— πλήττονταν από τον πληθωρισμό, την αυξημένη φορολογία, τις διατιμήσεις, τη συρρίκνωση Ελλήνων και ξένων πελατών (αν και η μαζική αποχώρηση των Εβραίων μετά το 1948 και των Γάλλων και Βρετανών μετά το 1956 ευνόησε τις ελληνικές επιχειρήσεις).

Από την πλευρά των επιχειρηματιών, μολονότι αρκετοί Έλληνες είχαν αποκτήσει σημαντικά κέρδη κατά τον Πόλεμο, δεν προχώρησαν σε νέες επενδύσεις μεταπολεμικά, παρά τις εκκλήσεις του Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της Αλεξάνδρειας περιόρισαν σημαντικά και τις ευεργεσίες και άρχισαν

να αποσύρουν τα κεφάλαιά τους σε άλλες χώρες. Το νέο θεσμικό περιβάλλον προκάλυψε ανασφάλεια και αβεβαιότητα για το μέλλον: ο νόμος του 1947 θέσπιζε τη συμμετοχή Αιγυπτίων στο κεφάλαιο των ανωνύμων εταιρειών (κατά 51%, σ. 148), ενώ η αγροτική μεταρρύθμιση του 1952 περιόριζε την έκταση της έγγειας ιδιοκτησίας. Το σύνολο των ιδιωτικών επενδύσεων στην Αίγυπτο μειώθηκε κατά 60% μεταξύ 1950 και 1956 (σ. 166). Η πλήρης αιγυπτιοποίηση των τραπεζών σε ορίζοντα 5 χρόνων με τους νόμους του 1957 συνεπαγόταν δυσκολίες συναλλαγής με τις τράπεζες για τους Έλληνες (σ. 167). Οι τάσεις αυτές, εμφανείς τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, έκριναν σε μεγάλο βαθμό την τύχη της παροικίας.

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πτυχή της ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο είναι οι ελληνικές βιομηχανίες, των οποίων η τύχη στη φάση της παρακμής θα άξιζε μια ξεχωριστή, συστηματική μελέτη. Η στροφή των Αιγυπτιωτών επιχειρηματιών στη βιομηχανία είχε ξεκινήσει από το τέλος του 19ου αιώνα και εντάθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο. Ο Μανώλης Γιαλουράκης (1966) έχει καταγράψει πάνω από 250 εργοστάσια Ελλήνων έως το 1950, χωρίς να λογαριάζουμε τα εκκοιστήρια βάμβακος. Είναι ευνόητο ότι οι άνθρωποι που είχαν πραγματοποιήσει επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στην Αίγυπτο είχαν πιο μακροπρόθεσμο ορίζοντα παραμονής στη χώρα. Στη μελέτη του Νταλαχάνη φαίνεται καθαρά ότι σε πολλές περιπτώσεις οι βιομήχανοι διαφοροποιούνταν από τις μεγάλες εμπορικές οικογένειες, την «παλαιά παροιικιακή ελίτ», που συνήθως έλεγχε τις ηγεσίες των κοινοτήτων. Σε μια «άτυπη συμμαχία» με την αριστερά (σ. 71), Αιγυπτιώτες βιομήχανοι υποστήριζαν την έμπρακτη ενσωμάτωση στην αιγυπτιακή κοινωνία, προώθησαν τον εκδημοκρατισμό της ΕΚΑ, και δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη τεχνική σχολή στην Αλεξάνδρεια ιδρύθηκε το 1949, όταν πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας της Αλεξάνδρειας ήταν ο βιομήχανος Δημήτριος Ζερμπίνης.

Ωστόσο η μεγάλη πλειονότητα των Αιγυπτιωτών ανήκαν στα κοινωνικά στρώματα της εξαρτημένης εργασίας και αυτά τα στρώματα αντιμετώπισαν με τον οξύτερο τρόπο το πρόβλημα της ανεργίας μετά τον Πόλεμο. Σύμφωνα με μια αποκαλυπτική στατιστική του Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της Αλεξάνδρειας στα 1949-1950 (σ. 129), οι εμποροϋπάλληλοι αποτελούσαν τη σημαντικότερη επαγγελματική κατηγορία (33,5% όλων των εργαζομένων Ελλήνων υπηκόων στην Αίγυπτο). Μαζί με τους τεχνίτες, κτίστες και εργάτες κάθε είδους, έφταναν το 60%. Αυτούς κυρίως έπληξε η εντατικοποίηση της αιγυπτιοποίησης της οικονομίας, καθώς οι επιχειρηματίες προσαρμόζονταν στην υποχρέωση να απασχολούν Αιγυπτίους (40% των στελεχών διοίκησης και 75% των εργαζομένων με τον νόμο του 1947). Εξάλλου, η είσοδος νέων ξένων επαγγελματιών σε ορισμένα ελεύθερα επαγγέλματα (γιατροί, χημικοί) απαγορεύτηκε το 1954 ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα των ελληνικών σχολείων της παροικίας, προσανατολισμένο στις ελληνοκεντρικές κλασικές σπουδές κατά το ελληνικό πρότυπο, δεν βοήθησε τον αναγκαίο επαγγελματικό αναπροσανατολισμό των Αιγυπτιωτών.

Κάτω από όλες αυτές τις συνθήκες, η ελληνική παροιικία στην Αίγυπτο έπρεπε πλέον να αποδεχθεί την προσαρμογή της σε ένα χαμηλότερο επίπεδο προσδοκίων πλουτισμού, κύρους και κοινωνικής θέσης, κάτι διόλου συμβατό με

την ιστορία και την κουλτούρα της. Αντίθετα, η Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1960 προσέφερε καλύτερες προοπτικές.

Βασισμένο σε πλούσιο αρχειακό υλικό, γραμμένο με το αποστασιοποιημένο ύφος που αρμόζει σε μια ιστορική μελέτη, το έργο του Νταλαχάνη ιχνηλατεί με ακρίβεια τα πολλαπλά και δαιδαλώδη μονοπάτια που συνθέτουν τη διαδρομή μιας ανθρώπινης κοινότητας.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Γιάννης Αίσωπος (επιμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα* / Yannis Aesopos (ed.), *Tourism Landscapes: Remaking Greece*, δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Αθήνα Μάρτιος 2015, 655 σ.

Η έκδοση του βιβλίου «Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα/ Tourism Landscapes: Remaking Greece», σε επιμέλεια του αρχιτέκτονα Γιάννη Αίσωπου, πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία της έκθεσης «Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα», η οποία φιλοξενήθηκε στο Μουσείο της Ακρόπολης (26 Μαρτίου-11 Απριλίου 2015), ενώ με τον ίδιο τίτλο είχε προηγηθεί η ελληνική συμμετοχή στην 14η Διεθνή Έκθεση Αρχιτεκτονικής La Biennale di Venezia μεταξύ 7 Ιουνίου-23 Νοεμβρίου 2014.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Κατ' αρχάς περιλαμβάνονται 23 κείμενα, τα οποία πραγματεύονται την ιστορία του τουριστικού φαινομένου στην Ελλάδα, την αρχιτεκτονική του και τέλος τις ανθρωπολογικές και πολιτισμικές εκφάνσεις του. Ακολουθεί το «Αρχείο 1914-2014» στο οποίο περιλαμβάνονται τα κτίρια και οι «μελέτες των τοπίων τουρισμού» των τελευταίων 100 ετών. Τέλος παρουσιάζεται η ενότητα των 15 νέων σχεδιαστικών προτάσεων Ελλήνων και ξένων αρχιτεκτόνων για μια τουριστική κατοίκηση «μετά-την-κρίση», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται.

Γίνεται εξ αρχής φανερό ότι δεν πρόκειται για ένα αμιγώς βιβλίο ιστορίας. Παρ' όλα αυτά θεωρούμε ότι έχει να συνεισφέρει σημαντικά σε όποιον/α ασχολείται με την ιστορία του τουριστικού φαινομένου, την ιστορία της αρχιτεκτονικής, την πρόσληψη της κλασικής αρχαιότητας, τις πολιτισμικές και ανθρωπολογικές σπουδές. Είναι σημαντικό να τονιστεί η διεπιστημονικότητα που χαρακτηρίζει τον τόμο, καθώς υπάρχουν συμβολές από αρχιτέκτονες, ιστορικούς, αρχαιολόγους, γεωγράφους, κοινωνικούς ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους. Βασικό αναλυτικό εργαλείο που διατρέχει όλη την έκδοση είναι ότι ο Τουρισμός λειτουργεί ως ένα μέσο διαρκούς εκμοντερνισμού της χώρας. Όπως σημειώνει ο επιμελητής στην εισαγωγή, αυτό γίνεται «μέσω της κατασκευής δομημένων τοπίων τουρισμού: αρχαιολογικοί χώροι και μουσεία, διαμορφώσεις δημοσίων χώρων, παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις, ξενοδοχεία και θέρετρα, παραδοσιακοί οικισμοί, μεγάλης κλίμακας τουριστικές αναπτύξεις και υποδομές».

Τα τρία πρώτα κείμενα πραγματεύονται πτυχές της ιστορίας του τουριστικού φαινομένου στην Ελλάδα. Στο πρώτο κείμενο «Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός», ο Άγγελος Βλάχος εξετάζει την